

Հ. Հ. ՍԵՊԵՏՅԱՆ

ՀԱՅ ԲԺՇԿԱՐԱՆՆԵՐՈՒՄ ՀԻՇՍԱԿՎԱՌ ԲՈՒՅՍԵՐԻ ՎԻՃԵԼԻ
ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՍՏՈՒԳՄԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋԸ

Մեր բժշկաբաններն ուսումնասիրող բժիշկները և բիոլոգների համար մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում հին ֆիտոթերապիան, որը պարունակում է բույսերի բազմաթիվ արարերեն տերմիններ՝ հաճախ հոմանիշ ունենալով հայերեն և ազավազմած հունարեն անուններ,

Այս անունները, ինչ լեզուներով էլ լինեն, անցած լինելով դարերի պատմության բովով, այսօր մեծ մասամբ անհասկանալի են և այդ իսկ պատճառով մեր նոր բանասերների մեջ պահանջ է դառնում ստուգման ենթարկելու դրանք։ Այդ հարցով զբաղվել են նախասովետական շրջանի գիտնականները, դիսպոզիտային մատենադարաններում կատարվող հետադոտական աշխատանքներին զուգընթաց և միաժամանակ բույսերի իրական կյանքից կտրված բանասիրական մեթոդով ու այդ պատճառով էլ այդ փորձերի արդյունքը եղել է ոչ միշտ ճիշտ, հաճախ ենթադրական կամ բոլորովին սխալ։ Այս պահանջը լրացնելու համար աներկբա միջոց պետք է համարել, ըստ իս, գիտահետադոտական կամ էքսպերիմենտալ աշխատանքը։ Այսպիսի աշխատանք նախասովետական շրջանում հնարավոր չէր կատարել։ Մենք այժմ ունենք օժանդակ ինստիտուտներ, Բուսաբանական այգի, բուսաբանական գիտարշավներ մեր հարազատ հայրենիքում, պատկառելի թիվով բուսաբաններ և բանասերներ։ Արդեն երեք տարի է, ինչ սկսվել է հին դեղաբույսերի անունների ստուգման աշխատանքը։ Այդ աշխատանքը հաջողությամբ զարգանում է Բուսաբանական այգու նյութական օժանդակությամբ, շնորհիվ Բժշկական ինստիտուտի և Հայ բժշկության և բիոլոգիայի պատմության սեկտորի։

Անորոշ բույսերի անունների ճշտումը կամ սխալ մեկնաբանությունների ստուգումը մենք սկսել ենք կատարել շնորհիվ՝

ա) մեր անձնական փորձի, որը Հայաստանի Ֆլորան ուսումնասիրելու և դեղաբույսերի մշակութային զբաղվելու տասնյակ տարիներին արդյունք է:

բ) ժողովրդական բժշկությունը ուսումնասիրելու, մասնավորապես բժշկարաններին հետևող հեքիմների գործունեությունը քննող հատուկ էքսպեդիցիաների:

գ) այն դպրոցական կրթությանը, որը սովորեցրել է մեզ բույսերի և բժշկական տերմինների արաբերեն անունները, լատիներեն և ֆրանսերեն տերմիններին առնթեր:

դ) մեր հարուստ Մատենադարանի, որտեղ լիովին կարելի է վերլուծել հայ, արաբ և պարսիկ բժշկարանների յուրաքանչյուր բառ, մասնավորապես Ամիրտովլաթի «Անդիտաց անպէտում», ուր հեղինակը բույսի նկարագրությունը տալիս է պարզ և անսեթեթե, հոգ չէ, թե երբեմն էլ անկապ ու ցրված:

Ա Ֆ Ի Ո Ւ Ս

Ապարդյուն փորձեր են եղել ստուգելու համար աֆիոն կամ աֆիոն կոչված բույսը, որը ցուցակագրում է Ամիրտովլաթը «Անդիտաց անպէտում»: Պետք է նախ պարզել, կա՞րդյոք նման հնչմամբ բույս երկրագնդի Ֆլորայում, որովհետև աֆիոն կամ աֆիոն իր բառական կազմով նմանվում է հունարենի. մենք փնտռելով գտանք *Apios tuberosa* ամերիկյան մի բույս, որը սակայն իր էությունամբ ոչ միայն հակասում է Ամիրտովլաթի ցուցմունքներին, այլև անհամատեղելի է նաև այն պատճառով, որ հայտնաբերվել է Ամերիկայի գյուտից հետո, այսինքն՝ շատ ավելի ուշ, քան գրվել է «Անդիտաց անպէտը»:

Մեր ստուգումները ներկայացնում ենք հետևյալ էքսպեդիցիաներով և ժողովրդի մեջ առկա տրադիցիոն փաստերով:

ա) 1938 թվին Լոռվա հայ Գյուղգյաւ գյուղի անտառում մի գյուղական վիրաբույժ հավաքում էր ինչ որ պալարաբմատներ: Իմ հարցին նա պատասխանեց, թե հավաքած արմատը թանկարժեք բան է և պիտի ուղարկի Թբիլիսի մի ոմի դեղավաճառի: Նա այդ բույսը ցույց տվի Ա. Բ. Շելկովնիկովին, որը կնքեց այն *Euphorbia Condyllocarpa* անունով: Սակայն բույսի ժողովրդական անունը միայն ինձ անհայտ:

բ) 1944 թվին հուլիս ամսին Ղուկասյանի Փոքր Սաբյար գյուղի մոտ, մեր էքսպեդիցիոն աշխատանքի միջոցին, գյուղի բուժակը ծանոթացրեց մի «հրաշալի» արմատի հետ, որը հայտ-

նի է նաև Լենինականի շրջանում և կոչվում է «Դալի փորըշու-
լուխ»։ Այս բույսը նույնն էր, ինչ որ տեսել էի Դյառգյառում։
Համեմատենք այժմ Ամիրտովլաթի ցուցումներին հետ։

Ամիրտովլաթը գրում է

Առկա փաստերը ասում են

Ա.Ֆրոս, որ է թուր-
քերեն պուրջա-
լախն

Իրոք հին թուրքերեն գաղաբի անունը
պուրջալախ է. այդ անունով մինչև հիմա
կոչում են լենինականցիները, մի փոքր
փոխված (փուրջուլուխ)։ Բայց երբ
հերթը գալիս է գեղաբույսին, վերջի-
նիս ասում են «Դալի փուրջուլուխ»,
այսինքն՝ ոչ իսկալիանը։

Հայերեն կաղնչնա
այլ կու ասեն

Ըստ այժմյան գավառաբարձուի կաղնչ-
չանը Euphorbia-ն է, երևանցիների իշու-
կաթուկը, ուսաների մալաչայը. կաղնչ-
չան անունը կա բառադրքերում և՛ ակ-
նեցիների և՛ արաբկերցիների մեջ. հի-
շում է նույնպես Եղնիկ Կողբացին։

Կանանչ տերև ունի,
նման Սաղապին
Մանտրկիկ միլդ
ունի

Բավական նմանութլուն ունի սաղապին,
այսինքն՝ Ruta-ի տերևին։

Ճիշտ է, մանր սերմեր ունի, (Ամիրտով-
լաթը արաբերենն սերմ բառը միշտ հա-
յացնում է միլդ բառով)։

Տակն որպես տանձի-
կերպ է

Լինում են տանձի ձև և թե փուրջուլու-
խի ձև։

Դուրսի կեղևն սև
կուլինի մեջն սպի-
տակ կուլինի

Ճիշտ այդպես է։

Թէ դիխան ի վերն
ուտեն՝ սաֆրա և
պալղամ փսխեց-
նել տայ, թէ դի-
սեն վարն ուտեն՝
լուծումն առնէ և
թէ դամենն ու-
տեն անարատ լու-
ծէ և փսխեցնէ
խիստ։

Ըստ սարյարցիների, եթե հողի երեսի
մոտի մասից ուտեն փսխել կտա,
եթե ներքի մասը ուտեն, թե կիւր-
սեցնի և թե լուծել կտա։

Ըստ լենինականցիների՝ նույնն է բա-
ռացի, ինչ որ ասում է Ամիրտովլաթը։

«Անգիտաց անպէտի» խմբագիր Կ. Բասմաշյանը աֆիոսը լծորդում է ֆրանսերեն Ralfort բառի հետ. Բասմաշյանը ինչպես ամեն մի կետում, հետևել է Իպսի էլ Բեյթարի ֆրանսիացի թարգմանիչ L. Leclerc-ին. Ralfort (լատիներեն Armoracia rustica) այն կծու բողկահամ արմատն է, որը ուռաները կոչում են խրեմ, որը բոլորովին այլ բան է և հասկանալի է ամեն մարդու կողմից: Նման թարգմանությունը իսպառ մերժելի է: Աներկբայորեն աֆիոսը Euphorbia Condylcarpa է. վերջինիս կոչման հեղինակն է Մարշալ ֆոն Բիքերշտայմը:

Ա Կ Ր Ա Կ Ա Ր Ա

Ակրակարա, արաբերեն մաքուր արտասանությամբ Ալիքի կարնա, այժմ գրողիստական անունով կոչվում է պիրետր (Pyrethrum). բուսաբանական անունն է Pyrethrum anasycus: Հյուսիսային Աֆրիկային հատուկ յավշանի պես բազմամյա մի բույս է, գործածելի է գրգռիչ հատկություն ունեցող արմատը: Պիրետր անունը մեծ սխալի մեջ է գցել մեր բառագրողներին, անգամ բուսաբան Գ. Մենելիշյանին, որը նույնացնում է այն՝ մեր լվածադկի հետ (Pyrethrum roseum կամ pyr. carneum): Այս նույնացումը ոչ միայն սխալ է բուսաբանական տեսակետից, այլև պատմականորեն: Հայաստանի գեղեցիկ ծաղկավոր պիրետրի անունը Նվրդպայում լավից 1812 թվին, շնորհիվ Սումբատով ազգանունով մի հայի, որը Փարիզի շուկայում վաճառեց poudre persan անունով և հավանորեն սրանից է առաջացել персидский порошок ուսերեն անունը:

Բ Ա Ր Ձ Ո Ի Ե Ն Ի Կ Ը

Բարձուենիկը, որին Ամիրտովլաթը միացնում է արաբերեն Ղայում հոմանիշը, Բասմաշյանը և ուրիշները ֆրանսերեն թարգմանում են Armoise, որը լատիներեն Artemisia Vulgaris-ն է: Այս սխալ թարգմանությունը հետևանք է Ամիրտովլաթի և ափելի հինների՝ բույսի ոչ լրիվ նկարագրության: Այս անորոշությունը վերացնում է Շեմսեդդին Սամիի ֆրանս-թուրք բառարանը, որը Achillée-ի դիմաց դնում է Կայում արաբերեն բառը: Թերևս վերապահությունը ընդունելն է Սամի Բեյի թարգմանությունը, եթե Լոռում լսած չլինենք Achillea millefolium-ին

մատնացույց եղած բարձմամուկ խոտը: Ամիրտովլաթը ավելացնում է, որ բացուենիկը ունի երկու ցեղ, առաջինը սպիտակ է (ուղում է ասել սպիտակածաղիկ է), ես այն հասկանում եմ *Achillea millefolium*, կամ նրա խիստ նման *Achillea Setacea*, երկրորդը դեղին է, ես այն հասկանում եմ *Achillea micratha*: Բարձմամուկը ընդունված ժողովրդական դեղաբույս է, իսկ *Artemisia vulgaris*-ը՝ ոչ, երկու բարձմանուկները աղբրեջանական ժողովրդին ծանոթ են աղ օյմադարան և սաքը օյմադարան անուններով:

Բ Ե Վ Ե Կ Ն

Ամիրտովլաթ բնիկին բառին հոմանիշներ բերում է արաբերեն Բուդմ և Թուրքերեն Մամակնոշ անունները: Բնիկին՝ մեր բոլոր բանասերները Ֆրանսերեն Թարգեմանում են *Terebenthe*: Այս որոշման մեջ սխալը փոքր է, Թյուրիմացություն, որ առաջացել է բուսաբանության սխառեմատիկային ուշադրություն չդարձնելույ:

Ամիրտովլաթի ասած բնիկներ *Pistacia mutica*-ն է, իսկ սխալ որոշված *Terebenthe*-ն՝ *Pistacia Terebinthus*, նույն ընտանիքի ծառեր են: Առաջինի ծառից թորվածը կակուղ է, մաստակ չի լինում, իսկ *Pist. mutica*-ի թորվածքից մեղ մոտ մաստակ (ծամոն) է պատրաստվում: *Pist. mutica*-ի պտուղները դեռ չհասած վիճակում թթու են բռնում, բուդմ անվան տակ (ա՛հա Սրվանձոյանց, Մանանա, էջ 162, և իմ՝ Վռանյի վայրի բույսերը): Մանակոշ անունը գոյություն ունի մալաթիացիների մեջ: Մեմեգեքի խեժը (*Gummi resina*), կամ մաստակը (Մենենգիշ սաքըղը), դործադրում են մահլամ պատրաստելու համար: Փարիզաբնակ բժ. Հ. Արթինյանը, որը պիտի հանդիսանառ ամենից նոր ուղղագրողը, բոլորովին հեռանում է ճշմարտությունից, հայտնելով, որ Կ. Պոլսում նրան Չեկլեմբիկ են ասում. այնինչ սա ուրիշ է և մի հակա ծառ է, բուսաբաններին հայտնի *Celtis* անունով: Հայառատանում անվանում են պոշմի, պտուղը՝ պոշ կամ փոշ, աղբրեջանցիները՝ Դադադան, ֆրանսիացիները՝ *micocoulier*:

Գ Ա Ն Ջ Բ Ա Կ Կ Ա Մ Ղ Ո Ի Ր Տ Ո Ի Մ

Ամիրտովլաթը Ղաւրտում և Ասփուր անունների տակ գրանցում է միամյա մի բույսի սերմը. Ղուրտումը իր հնչմամբ մո-

տիկ է Cartham-ին, Շեմսեդդին Սամին և Բասմաջյանն ընդունում են, որ հենց Ասփուրն է: Իսկ Գանջրակ անունը, որը գործ էածվում այժմ Ղուրդուժի կամ Ասփուրի փոխարեն, անորոշորեն հիշված լինելով Ամիրսովլաթի գրքերում, տեղիք է տվել հակառակ մեկնաբանությունների, օրինակ՝ Գաջունին, Եփրեկյանը, Լուսինյանը, Տեմիրճիբաշյանը Գանջրակը (Ղուրտումը) լծորդում են ֆրանսերեն Colza բույսի հետ, վերջինս ըստ ֆրանսիացի բուսաբանների Brassica Napus Var. oleifera-ն է, միայն ձիթատու խոտաբույսը, որը ծանոթ է Չանգեզուրում հլածուկ անունով, իսկ Ղուրտում կամ Ասփուրը ծանոթ է գանջրակ անվան տակ վանեցիներին, պարսկահայերին և մեր Դարալագյազի բնակիչներին: Ո՞վ չի տեսել Գանջրակի ոսկեփայլ, գեղեցկատեսիլ ծաղիկները, ամեն մի տան պարտեզի բորդյուրներում, երբ ամառը ժառղ անց է կենում Միկոյանի շրջանի գյուղերի փողոցներով, ոչ միայն հաճելի է այդ դիտելը, այլև ախորժելի է նրա սերմերից պատրաստված սուողջարար կաթնահամ ապուրը: Այս սովորությունը չունեն նրևանի բնակիչները, բայց միայն գործ են ածում նրա ներկատու ծաղիկները գաթայի թիվածքի վրա, և դրանից եղնելով գանջրակը կոչում են գաթայի ծաղիկ: Մեկ խոսքով՝ գանջրակը իր հոմանիշներով վերցրած այլ բույս է, Colza-ն՝ այլ բույս:

ԵԶԱՆ ԼԵԶՈՒ ԵՎ ԹՈՐԹ

Հարկավոր է, նախ, դպուշացնել, որ այստեղ Եզան լեզու ասելով չպետք է հասկանալ այժմյան հասկացողությամբ «եզան լեզու», որը՝ Plantago-ն է, ուստի են Подорожник-ը: Հին բժշկարաններում հիշատակված Եզան լեզուն բառացի թարգմանությունն է արաբերեն Լիթանը սեր անունի, նույնպես հունարեն ստուգաբանությամբ ֆրոնսերեն Buglosse-ի: Եթե բժախընդությունն չանհնդ, այս թարգմանությունների մեջ մեծ սխալներ չկան: Միայն մի կետում պարզ չէ թորթ բառի թարգմանությունը, որը հիշում է Հերացին, իր «Չեբմանց մխիթարություն» մեջ: Մեր Մատենադարանի ձեռագրերի մեջ գտնվում է մի բառացուցակ «Բառք Գաղիանոսի» վերնագրով, որի այբուբենական կարգում ցուցակագրված է Թորթ բառը և դիմացը «Անթրաքնե»։ սա մի հին սխալ պիտի նկատել, որովհետև վաղուց հայտնի է դարձած, որ Andrachne-ն Հիպոկրատի, Թեոփրաստի, Դիոսկորիտի ժամանակները փրփրեմին (տանդուռ = portulac) ասելիս

են կղել. (համեմատել՝ Prof. Bois. Plantes alimentaires, էջ 66): Մենք այս շփոթութիւնը կարողացանք վերացնել հետեյալ կենդանի վկայութիւններով. սասունցիները, մշիցիները և սերաստիացիները թորթ կամ թորթիկ անուշով ինձ ցույց էին տալիս *Anchusa italica*-ն, ուրիշ գեպքերում՝ *Symphythum aspera*-ն, նրանք իրավունք ունեն շփոթելու այս երկու բույսերը, որովհետեւ, պատկանելով միեւնոյն բոքադաղղի ընտանիքին, առաջին հայացքից չեն զանազանուում իրարից, երկուսն էլ ունեն նույն մեծութիւն, գույնի և ձևի ծաղիկներ, նույն կոշտ տերեւները և նույն օրգանոլիսպիկ հատկութիւնները (համ, լորձայնութիւն և այլն). բայց եղան փորձված մարդիկ, որոնք մատերը դնելով *Symphythum aspera*-ի վրա, պնդում էին, որ իսկական թորթը դա է: Գտնված տարբերութիւնը կարելի է ցույց տալ այստեղ առանց բոտանիկական խրթնաբանութիւնների գիմելու. *Symphythum*-ի ցողունների և տերեւների մազոտկենութիւնը զգալի է շոշափելով, իսկ *Anchusa*-ինը տեսանելի է աչքով. *Symphythum*-ի տերեւակոթերը մասնակի չափով կպած և պառկած են ցողունի վրա, իսկ *Anchusa*-ինը՝ ոչ, ծաղիկների գույնը (կապույտ կամ մանուշակագույն) թեև նույնն է, բայց *Symphythum*-ի ծաղիկի ձևը զանգած է, իսկ *Anchusa*-ինը՝ ձազարծաւ:

Հետաքրքիր է մեզ անհայտ մի բանասերի մեկնաբանութիւնը թորթի մասին: Վերջինիս կարծիքով թորթը *Origanum*-ն է (տես Հայ. բացատրական բառարան. Ս. Մալխասյանի): Այս սխալը, իմ կարծիքով, առաջացել է երկու տարբեր ժողովուրդների միեւնոյն առասպելը պատմելուց: Արիստոտելը պատմում է, որ Վերիաները օձի միսը ուտելուց հետո օրիգան են ուտում, ապա թե ոչ իսկույն կմեռնեն (H. Leclerc. Phytotheraphie). նույն առասպելը հայ բանահավաքը լսած պետք է լինի մշիցիների մեջ, որոնցից ես եւս լսել եմ կրիայի (ըստ ոմանց ողնու) մասին, իրենց գիտցած թորթի հակաթույն հատկութեան կապակցութեամբ: Մեկ խոսքով, պիտի ասել, որ կրիայի (կամ ողնու) կերածը հույների մոտ ուրիշ խոտ է, հայերի մոտ ուրիշ:

Ծ Ա Թ Ր Ի Ն Ե Վ Ո Ւ Ր Յ

Բժշկարաններում և համասարապես հայ ժողովրդի առօրյա գործածութեան մեջ տարբեր հասկացողութիւն կա ծաթրինի և ուրցի մասին: Բանահավաքներից մեկը շատ հեռու է գնում ծաթրինի որոշման նկատմամբ: Նա, լսած լինելով Կ. Պոլսի փո-

դոցներում վայրի ծաթրին ծախող հույն գյուղացիների ընդանի-
կանչելը, համոզված՝ պնդել է, թե հայոց ծաթրինը Origan—օրի-
գանն է (հնչմամբ՝ նման)։ Անորոշ հասկացողութեան գլխավոր
պատճառը մեր ժողովրդական բազմաթիվ գավառաբարբառային
հոմանիշներն են եղել, ինչպես հին ժամանակներում, նույնպես
էլ հիմա։ Կասկածի պատճառներից մեկն էլ, շնայած մորֆոլո-
գիապես մեծ տարբերության, եղել է նրանց հոտի ու համի
նույնությունը և կերակրերի մեջ գործածության նույնաձևու-
թյունը։ Խնդիրը դառնում է բուսաբանական կոչումով երկու
տարբեր բույսերի շուրջը.

1) *Satureja hortensis* մեր երկրի և *Satureja montana*
արևմտյան երկրների, սրան հոմանիշ ունենք Սանթար (ըստ
բժշկարանների) նման՝ արաբերեն սաթիրե, լատիներեն սատուռե-
յա բառին։ Ծաթրին, Ծեթրոն, Ծոթրան, Զաթրին, Զաժբուռ, Մար-
դա, Ռահան մարդա, Կորդյուն, Կոնտար նույնպես հոմանիշներ են։

2) *Thymus*-ի որևէ մի տեսակը, գլխավորապես *Thymus*
vulgaris-ը, բազմամյա կարճ թփիկներ են, և կոչվում են ուրց
կամ խոռ։ Ծաթրինը ոչ միայն վայրի է, այլև մշակվում է ամեն
երկրում, իսկ ուրցը կամ խոռը չի մշակվում։

Հայկական յուրաքանչյուր գավառաբարբառային շրջան
անխախտ պահպանում է յուր հատուկ հոմանիշը, բացի Լեռնիս-
կանից, որտեղ լսվում է այլազանություն, ինչպես օրինակ՝ *Thy-*
mus-ը կոչում են փոքր ծեբրոն. ոմանք *Satureja*-ին՝ Մսի խոտ,
ոմանք նույն բույսին՝ դոչի խոտ։

Մ Ա Տ Ի Տ Ե Ղ

Մատիտեղի ստուգաբանությունը հայտնի չէ, թվում է
անհայտացած մի ժողովուրդից մեր լեզվում մնացած մի անուն
է, բայց և հիշվում է վրացերեն բժշկարաններում մատիթելա
անունով։ Հիշելով հանդերձ Մատիտեղ անունը, Ամիրտովլաթը
և Մխիթար Հերացին հոմանիշ են բերում Հովվացուպն և հովվի
գավազան անունները, որոնք թարգմանություններ են Ասայի
բայի արաբերեն անունի։ Մատիտեղ հորջորջմանը ես հանդի-
պել եմ Զինջերու գյուղի վերաբնակիչների մեջ, որոնք այդ
անունը տալիս էին մի աղջանի, որը *Polygonum alpestre*-ն
է։ Մերժելով մի շարք լատիներեն լծորդունները, պիտի ճիշտ
համարել Գ. Մենվիշյանի որոշումը, այն է՝ *Polygonum Bistorta*,
և իրոք սա մի մեծ *Polygonum* է, կարելի է անվանել մեծ մա-

տիտեղ: Ծաղկացողունի վրա հավաքված են շատ փոքրիկ խիտ ծաղիկներ, որոնք ցուպիկի կամ դավազանի ձևն են ներկայացնում. արմատը բթամատի չափ հաստ, գլխատառ հայերեն Տ տառի ձևն ունի, տերևները մի փոքր նման են ավելուկին, բայց երկու եզրերը դեպի կենտրոնը հակված: P. Bistorta-ի արմատը հայտնի է դեղագործության մեջ և հետաքրքիր է հարուստ յուրահամուկ տանիմով:

Մանրություն. — Կովկասի բուսաբանները Polygonum Carneum անվան տակ առանձնացնում են մի այլ տեսակ մեծ մատիտեղ, որը սակայն ես դժվարանում եմ զանազանել Polygonum Bistorta-ից, պրակտիկորեն ասած՝ երկուսն էլ կամ պիտի նույնացնել, կամ ընդունել իբրեւ Bistorta-ի փոփոխակ, բոլոր դեպքերում ոչ առանձին տեսակ: Սովետական ֆարմակոպեյան նույնպիս նկատի չի առնում բուսաբանական աննշան տարբերությունները և պրեպարատները դասավորում է Bistorta անվան տակ:

Յ Ա Ր Տ Ա Ն Ի Ս Ա

Ամիրտովլաթ այս բույսին հոմանիշ է բերում թուրքերեն Ասլամ այաղի և արաբերեն Քաֆլլ ասատ անունները, որոնք թարգմանվում են Առյուծի ոտ: Բոլոր բանասերները ճիշտ չեն որոշել. Կ. Բամաշյանն և Ալեշանը, ըստ Լ. Լեկլերկի՝ թարգմանում են ֆրանսերեն Leontopetalon (ըստ իս՝ լատիներենը Caulophilon.) այստեղ նա միայն leo = առյուծ բառի մեջ ճշմարտամերձ է, իրականում Leontopetalon այլ բույս է և չի համապատասխանում մեր որոշմանը: Մենք ունենք հետևյալ փաստերը ապացուցելու համար, որ Յարատանիսան, Ասլամ այաղը, Քաֆլլ ասատը Alchemilla vulgaris խոտն է. Լենինականի կողմերը կոչում են «Եղլի խոտ», ելնելով բույսի այն հատկութուններից, որ ջրի մեջ թաթախելիս՝ չի թրջվում: Շեմսեդդին Սամի Alchemille ֆրանսերեն ըստի դիմաց դնում է Ասլամ այաղի և Քաֆլլ ասատ, իսկ գրիտ. Մ. Ռեստեն (Հայ հեղինակ Իտալիայում 1832 թ.) իտալերեն Piede di lione, գրիտոր Հանրի Լեկլերկ ֆր. Pied de lion անունը. այս բոլորը ճիշտ են և նշանակում են առյուծի ոտ և նրա բժշկական գործածությունը համընկնում է առկա ժողովրդական գործածությանը. վերջերը չորացնող և արյուն կտրող միջոց է:

Այստեղ կարիք կա իրարից տարբեր երկու վերլուծում կատարել. առաջին՝ ուղղել բժշկագրքերի և նրանց հետևող գրչագրերի տառաթաղնիկները, որի հետևանքով Շահթարա բառը, որը թարգմանվում է արքայական կոտիմ, դառնի է Շետարաճ, որը անկասկած այլ բույս է: Շահթարա՝ Fumaria-ն է: Ամիրտովլաթը, խելացի թարգմանել է ամծխտո, ինչպես ռուսները дымяники:

Հիմա դառնանք այն հարցին, թե ի՞նչ բան է Շետարաճը: Ամիրտովլաթը ասում է, «Երզնկա Արքուղա ասեն»։ շնորհիվ արտուղա կամ արքուղա արտասանությանը, որը լսեցինք Լենինականում և Թալինում, կարողացանք հաստատել, որ Շետարաճը Plumbago europaea-ն է, հին լատիներների Dentellaria: Ժիշա է գրում Շեմսեղզին Սամին ֆրանս-թուրք բառարանում, Dentellaire ընդունելով Շեքարան: Սրա արմատը հոչակավոր ստույգ միջոց է քուր դեմ, թե ըստ Ամիրտովլաթի և թե ըստ առկա ժողովրդական բժշկության:

Տպագիր «Անգիտաց անպէտի» խմբագիրը Շետարաճը լծորդելով Lepidium-ի հետ, որը նշանակում է կոտիմ, ընկնում է մեծ սխալի մեջ. այս մեծ սխալը չի կարող արդարանալ այն փաստարկով, թե «Լ. Լեկլերկը այդպես է քարգմանել և այդպես էլ պետք էր ընդունել միտո»¹: Խոստովանելով բաղմահմուտ ֆրանսիացու մեծ աշխատանքը և մեծ ծառայությունները արաբ բժշկության ուսումնասիրության բնագավառում, այնուամենայնիվ հայ բանասերը պետք է, որ Ամիրտովլաթը բառիս նեղ իմաստով ի՞նչ էլ Բեյթարի թարգմանիչը չհամարեր. նա շատ տվյալներ է հավաքել հայ իրականությունից, Եթե Լ. Լեկլերկը իր ձեռքի տակ ունենար Ամիրտովլաթի գրքերը և նրանց մեջ կարգացած լիներ, որ Շետարաճը հայոց արտուղան է, ապա նա իսկույն կուղղեր Lepidium-ը և կգրեր Plumbago, իսկ այդ մենք իրավունք չունենք պահանջելու մի ֆրանսիացուց, բայց իրավունք ունենք պահանջելու հայ բանասերից, որը հավակնություն ունի անվավեր համարելու ամեն մի հայ ժողովրդական աղբյուր և վավերական է ընդունում իր ձեռքի տակ ունեցած մեկը, որի անունն նա չի հայտնել իր առաջաբանում:

¹ Դուկա. Հանրի Լեկլերկը նոր դեմք է ֆրանս. բժշկական ակադեմիայի, ուստի չպետք է շփոթել իրն էլ Բեյթարի թարգմանիչ Լ. Լեկլերկի հետ:

Մեր բանասերները և բառագրողները շրջը լծորդում են *Asphodelus albus*-ի հետ, Իրոք, Ասֆոդելուսը որոշ չափով նմանում է շրեշին, սակայն Ղ. Ալիշան ավելի հեռանում է ճշմարտությունից, ընդունելով այն *Anthericum* (այժմյան կոչումով *Phalangium*)։ Մեր իսկական շրեշը *Eremerus spectabilis*-ն է։ Հիշված բոլոր բույսերը պատկանում են շուշանազգի ընտանիքին։ Ասֆոդելուսը և Աճքերիկումը չեն ուտում ոչ եվրոպայում, ոչ մեզ մոտ, և ոչ էլ պալարաբմառներից կաչոդ փոշի (շրեշ) են պատրաստում, որպիսի գործածություն ունի մեր շրեշը։

Մ Ա Վ Ի Ջ Ա Ճ

Ըստ Ղ. Ալիշանի՝ արաբերեն մաքուր արտասանությունը մյուսինգեզ է. սրա լատիներեն անունը ընդունվել է *Delphinium Staphysagria*, որը հիմնականում ճիշտ է, երբ հարցը վերաբերում է բույսի տարածման և արտահանման վայրին։ Սակայն իմ քննությունից պարզվեց, որ այն մավիզաճը, որը վաճառվում է Պարսկաստանում և կիրառվում է մեր ժողովրդի մեջ «ոշլի խոռ» կամ «բիթ օթու» անվան տակ, մի այլ համադրող դեղիքի նման է, որը բուսաբանական լեզվով կոչվում է *Delphinium linearilobum*) (անվանադիրը՝ Busche, 1850 թ.)։ Վերջինս աճում է Հայաստանի լեռնային շրջաններում։

Չ Ք Ա Տ Ա Կ

Պարսկերեն, արաբերեն և հայերեն բժշկարաններում չկա սրա ծագումը, բուսաբանական անունը մնում է անորոշ. բայց Չքատակը հաճախ համարվում է մի «հրաշագործ» դեղաբույս։ Սրա մասին վեճերն սկսում են Խաղիի և Իբն Սինայի ժամանակից, այսինքն՝ մեզանից հազար տարի առաջ, ապա արժե մի փոքր ավելի մանրամասն խոսել այս բույսի «զարմանալի» բժշկության և նրա հայտնաբերման մասին։

Ագրբեշանի լեռնային շրջաններում, նախքան սովետական կարգերի հաստատվելը, մեր աշխատանքի ժամանակաշրջանում հանդիպում էինք հիվանդների, որոնք տառապում էին *decubito* կոչված խոցերից, որը ուռաներն կոչվում է *пролежень*, հայերեն նորակերտ բառով պառկելախոց։ Հարկ չկա այստեղ բացատրել, թե ինչից է գոյանում այդ խոցը, բայց ես չեմ մոռացել, որ այդ խոցին ագրբեշանցիները կոչում էին «չիլա յարասի», հայերը

«չիլա խոց»։ Այդ խոցի դեմ երբեմն գործ էին անում իրենց անհայտ բաղադրութեամբ մի ինչ որ մահւամ, որի մասին ամսականքով նշում էին, թե չէր ճարվում շրջակա գյուղերում։

Անցնենք այժմ նոր պատմութեան։ 1945 թ. հուլիսին դեպի Միկոյանի շրջանը մեր գիտաբաններ ծրագրելիս, Միկոյան, Օրթաքենդ և Մալիշկա գյուղերում գյուղացիներին օգնութեամբ ճաշեցի այդ բույսի արմատը։ Նրա վերերկրյա մասերը հուլիսին չորացած և քայքայված էին։ Նորաշենցի աղբիջանցիները նրան Ձլադաղի էին անվանում, իսկ հայերը՝ Զիլատակ։ Այս բույսի արմատը կոմպակտ մի դանդաղ է, կեղևը դորշ, իսկ միջուկը մաքուր սպիտակ։ դանակով, թեկուզ չոր վիճակում, հեշտ է կտրել։ հատվածի մակերեսը խոշորացույցով դնելիս երևում են բյուրեղյա կետեր։ դալի հոտ չունի, փոշին փաշտացնող է, համը քաղցրավուն, մատով հպելիս դալի է կաշտնութունն։ Ըստ իմ քաղած տեղեկութիւնների, գործածվում է բազմատեսակ համառ վերքեր բուժելու համար, առանձնապէս ոսկրային փտութիւնը, իւ յաւասին (ulcus orientalis), բարասիւղ (haemorrhoides)։ Պետք է ասել, որ ինչ գրում են Ամիրտովլաթը և նրա հետեող հեղինակները Ձբատակի վերաբերյալ, նույնը լսվում է աղբիջանցի և մեր հեքիմների ու դալլաքների մեջ։ Դարերի ընթացքում խոսված իրադարձութիւնները իմանալու համար կարդում եմ Դ. Ալիշանի «Հայբուսակը» և Ամիրտովլաթի «Անգիտաց անպէտը»։ Հիշված իրադարձութիւնների միջից ես միայն մի կետ եմ վերցնում։ արաբ բժիշկներն այս արմատի մասին ասել են, թե՛ «ի հալոց գայ»։ Իմ եղբակացութիւնը, որով ես կուզեի կապել չքատակը չադաղիի հետ, ենթադրութիւն չեմ համարում, այլ ճշմարտամոտ իրողութիւն, և ահա թե ինչու։ Ձլադաղին պետք է գեջել Զիլատակին։ Ձլադաղը աղավաղումն է աղբիջանցիների բերանում, իսկ Ձբատակը աղավաղվում հայ գրիչների։ Արաբները և պարսիկները Ձլատակը Հայաստանից որպէս Դրոգ՝ (դեղանյութ) ընդունելիս նույնութեամբ արձանագրել են Ձլատակ, իսկ հայ գրագրիչները չկարողանալով ճիշտ կարդալ՝ Ձլատակը կարդացել են Ձբատակ։ Վերջինիս արաբներեն Լ տառի վրա պատահած մի խաղ ընկնելով՝ Ձլատակը դարձել է Ձբատակ, իմ այս փաստարկումը ես հայտնել էի ժամանակին հանձնած հուլիսյան դիտարկումի հաշվետվութեան մեջ, իսկ ներկա աշխատանքս լրացնելու պահին Մատենադարանի պարսկերէն ձեռագրերի աշխատակից ընկ. Ալի Շաբանովը հայտնեց, որ երկու պարսկերէն ձեռագրեր

հարցի առարկա բույսի արմատը արձանագրուած են Չիլատակ,
(Բժշկական № 19. 1669թ. Միրզա Մուհամեդ Թենքյարի և № 464
օրինակը, 1760 թ.), Այս հայտնաբերումով արդեն վերջ են գտ-
նում բոլոր կասկածանքներն ու ենթադրութիւնները:

Պարզ է, որ մեր բժշկագրերի գրած տակը մեր հասկացո-
ղությամբ արմատ է. իսկ ինչ բան է Չիլե, որը կարելի է հնչել
Չըլա, որ, ըստ իս, պարսկերէն բառ է, թեև հաճախ գործածված
արաբներէ կողմից, որ նշանակում է «երկարատև տառապանք».
հենց ինքն Չիլայարա կամ չիլախոցը հետևանք է երկար ժա-
մանակ անկողնում տառապելուն, կարճառոտ ասած՝ Չիլատակը
պիտի հասկանալ «Չիլախոցը բուժող արմատ»:

Գալով բույսի բոտանիկական որոշմանը, ես այդ նպատա-
կով հավաքեցի քայքայված բույսի մասերը և ի մի կցելով, հա-
մեմատելով Բուսաբանական ինստիտուտի հերբերիումների հետ,
համոզվեցի, որ բույսը շրթնազգի բնաանիքին պատկանող, սպի-
տակածադիկ երկար ու հաստ ճյուղավորումով, բազմամյա փար-
թամ մի խոտաբույս է, կոչվում է Eremostachys:

Մեր լեռնային շրջանների ցամաք լանջերի վրա աճում
են մի քանի տեսակ իրարից աննշան տարբերութիւն ունեցող
էրեմոստախիսներ, որոնցից շատ է հանդիպում Eremostachys
Tournefortii (անվանադիրներ՝ Jeuber et Spach):

Վ Բ Ա Յ Ի Կ Ո Շ Ը Ե Վ Ջ Ի Գ Տ Ա Մ Ը

«Վրացի կոճի» պարզաբանման վերաբերյալ ունենք հատուկ
մոտոգրաֆիա՝ «Ինչպիսի՞ բույս է Վրացի կոմը» վերնագրով: Ներ-
կա հոդվածում կարող ենք միայն հակիրճ կերպով ասելայն, ինչ
վերաբերում է Վրացի կոմին և զուգահեռ Ձիգտամին: Ձիգտամը
և սրա հոմանիշ Սապտուկը, որը հիշատակում է Դավիթ Սալա-
ձորցին, արտաքինով մեր ձնծաղիկին նմանող մի խոտաբույս է,
հիբիկներէ ընտանիքից, ավելի մոտիկ խոսած՝ շաֆրանների
խմբի մեջ է մտնում. արեւելյան բուսաբանութիւնը ցուցակադրում
է Crocus Adami անվան տակ. կաղնի մեծութեան սրա սոխա-
նման համեղ արմատը ուտվում է: Գ. Մենեվիշյանը իր «Բուսա-
բանութեան» մեջ Ձիգտամը լծորդում է Veratrum-ի հետ, այնինչ
Veratrum-ը բժշկարանների սպիտակ վրացի կոմն է, մեր տեղա-
կան բնակիչներին ծանոթ Ղաճախաբը, Զամուշ դըրամը (զոմեշ
սպանող), Բեչի Բյուփյուրթգենը (այծերի բերանը փրփրացնող՝
թունավորման ժամանակ), Վստահելով Գ. Մենեվիշյանի որոշ-

մանը, պրոֆ. Հ. Բեդեկյանը Ձիգտամը նույնությամբ ընդունում է Veratrum (Բուսերի սիստեմատիկա, էջ 234), ահա ձեր է հանգում փոխանցիկ սխալների վերջակետը:

* *

Այս աշխատությանս նպատակն է ընդհանուր գծերով տալ մի քանի օրինակ որոշված կամ անծանոթ մնացած բույսերի վերաբերյալ: Այս աշխատանքը կարճ ժամանակի գործ չէ. նա երկարատև ջանք ու հետազոտություն է պահանջում, և գիտական պահանջի նվազագույնին հասնելը, անկասկած, կնպաստի շահագրգռված մարդկանց խուսափել մոլորություններից, պատմական զեղարկույթներով հետաքրքրվելիս կամ կիրարկելիս:

А. О. СЕПЕТЧЯН

К ВОПРОСУ О ПРОВЕРКЕ СПОРНЫХ НАЗВАНИЙ РАСТЕНИЙ, УПОМЯНУТЫХ В ДРЕВНИХ АРМЯНСКИХ ВРАЧЕБНЫХ КНИГАХ

Прежние толкователи древних армянских рукописей допустили много ошибок при уточнении упоминавшихся в этих рукописях армянских названий различных лекарственных растений. Автор поставил своей целью разобраться в существующей в этом вопросе терминологической путанице и внести в него некоторую ясность.

Просмотрев доступные ему рукописные материалы в Матенадаране, слив воедино различные литературные источники, различные наименования лекарственных растений на тех или других языках, и прибегнув также к опросу населения различных районов Армении об этих названиях, автор сумел уточнить названия целого ряда растений и внести тем в рассматриваемый вопрос определенный порядок.

